

Шушкевич Є.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВІТГЕНШТАЙН І ШОПЕНГАУЕР: СУБ'ЄКТ ЯК НОСІЙ ВОЛІ

В статті досліджується поняття суб'єкта в філософських побудовах Людвіга Вітгенштайна, та здійснюється спроба показати вплив ідей Артура Шопенгауера, висловлених в праці "Світ як воля і уявлення" на становлення поглядів Людвіга Вітгенштайна щодо відношення суб'єкта, як носія волі і навколишнього світу. Прослідкувати такий вплив постає метою дослідження. В статті проводиться паралель між розумінням філософами поняття "волі", і вказується на схожість етичних доктрин двох філософів. В дослідженні аналізуються праці таких дослідників як, П. Гардінер, Е. Енскомб, К. Галаніна, М. Викомаповіц та ін.

Ключові слова: Шопенгауер, Вітгенштайн, воля, суб'єкт, об'єкт, етика, естетика, світ, уявлення, метафізика, межа.

Серед філософів які мали вплив на становлення філософських поглядів Людвіга Вітгенштайна, більшість дослідників називають такі імена як: Августин Аврелій, Отто Вайнінгер, Іммануїл Кант, Сьорен Керкегор, Джордж Едвард Мур, Бертран Рассел, Готлоб Фреге та Артур Шопенгауер. В даному дослідженні ми хотіли б прослідкувати вплив ідей Артура Шопенгауера на становлення поглядів молодого Людвіга Вітгенштайна, щодо суб'єкта, як носія волі .

Аналіз публікацій та досліджень.

У вітчизняному історико-філософському дискурсі дослідження з впливу ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна майже відсутні. Про такий вплив лише коротко згадується і залишається без розгляду в окремих дослідженнях. Дещо краща ситуація з розробкою цієї теми на Заході. Тут ми можемо назвати ряд досліджень, в яких аналізуються окремі сторони впливу Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна, або вплив, якоїсь третьої сторони, наприклад, буддизму, на ідеї як одного так і іншого філософа. Серед таких досліджень ми маємо назвати працю німецького дослідника Ернста Ланге "Вітгенштайн і Шопенгауер: логіко-філософський трактат і критика соліпсизму." [12], та статтю Мілана Викомаповіца "Шопенгауер і Вітгенштайн: оцінка буддистських впливів на їх уявлення про мораль" [13]. Коротко, про вплив ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна говориться в праці, учениці, та авторитетного спеціаліста з праць Людвіга Вітгенштайна, Елізабет Енскомб: "Вступ до Логіко-філософського трактату" [11] та в праці Патріка Гардінера, присвяченій постаті Артура Шопенгауера: "Артур Шопенгауер. Філософ германського еллінізму" [5]. Згадується про вплив німецького філософа на Людвіга Вітгенштайна і в багаточисельних біографіях останнього. Ми ж, як джерелом для підтвердження такого впливу, скористаємося найбільш популярною, і доступною російськомовному читачеві біографією філософа, автором якої є Вадим Руднев: "Божественний Людвіг (Вітгенштайн: Форми життя)" [7], та згадкою Хенріка фон Врігта, в біографічному очерку: "Людвіг Вітгенштайн. Біографічний очерк" [3]. Окрім згаданих вище досліджень, про схожість і відмінність деяких поглядів двох філософів, зовсім коротко говориться в статті російської

дослідниці, Ксенії Галаніної “Трансформація концепту суб’єкта в філософії Людвіга Вітгенштайна” [4].

В даному дослідженні ми свідомо обмежуємося лише дослідженням впливу ідей Артура Шопенгауера на розуміння Людвігом Вітгенштайном, відношення суб’єкта з навколишнім світом, і частково на розуміння такого поняття як “воля”. Інші, можливі, сфери впливу німецького філософа на автора “Логіко-філософського трактату”, в тому числі, щодо питання критики соліпсизму, ми залишимо для подальших досліджень.

Таким чином, **метою статті** є прослідкувати вплив ідей Артура Шопенгауера на становлення поглядів Людвіга Вітгенштайна щодо розуміння відношення суб’єкта, як носія волі і навколишнього світу, а також часткове заповнення прогалін у дослідженнях з даної теми.

Основна частина

Як відомо з численних біографій Людвіга Вітгенштайна, освіта у нього була технічна. На той момент коли в нього почав розвиватися інтерес до власне філософських проблем, він був погано знайомий з історією філософії. Але все таки праці деяких філософів він читав, і за його словами високо оцінював. Так, відомо, наприклад, що в молодому віці філософ, читав працю Артура Шопенгауера “Світ як воля і уявлення”.

Вадим Руднев в “інтелектуальній біографії” Людвіга Вітгенштайна “Божественний Людвіг. (Вітгенштайн: Форми життя)” пише: “...Першою філософською книгою, з якою його (*Людвіга Вітгенштайна – Є.Ш.*) познайомила Гретль (*сестра Вітгенштайна – Є.Ш.*), була “Світ як воля і уявлення” Шопенгауера. Шопенгауер мав вплив на загальнофілософські розділи його “Щоденників 1914 - 1916”” [7, с. 19].

Елізабет Енскомб, в своїй праці, “Вступ до Логіко-філософського трактату” про цей вплив говорить наступне: “Як шістнадцятилітній юнак Вітгенштейн читав Шопенгауера і був під великим враженням від Шопенгауерової теорії “Світу як уявлення” (хоча і не від “Світу як волі”); ... Якщо ми подивимося на філософський родовід Вітгенштайна, ми повинні дивитися, на Шопенгауера; Зокрема, його (*Вітгенштайна – Є.Ш.*) “соліпсизм”, його концепція “межі” і його ідеї цінності у світлі Шопенгауера будуть більш зрозумілими, ніж у світлі будь-якого іншого філософа” [11, с. 11-12].

Учень та товариш Людвіга Вітгенштайна, Хенрік фон Врігт, також згадує про Артура Шопенгауера, в контексті становлення філософських ідей Людвіга Вітгенштайна: “Якщо я правильно пам’ятаю, Вітгенштайн говорив мені, що в юності він прочитав книгу Шопенгауера “Світ як воля і уявлення”, і його першою філософською концепцією був шопенгауерівський епістемологічний ідеалізм” [3, с. 12-13]. Тут же Хенрік фон Врігт згадує слова Людвіга Вітгенштайна, коли той говорив йому, що відмові від ранніх ідеалістичних поглядів філософа посприяв концептуальний реалізм Готлоба Фреге.

Згадки про вплив ідей Артура Шопенгауера на Людвіга Вітгенштайна зустрічаємо також і в книзі [5] англійського філософа Патріка Гардінера. Дослідник, говорячи що на формування ідей молодого Людвіга Вітгенштейна сильний вплив справили праці Артура Шопенгауера, приводить кілька порівнянь: перше на що вказує автор книги, це те, що розглянутий в цілому “Логіко-філософський трактат” має форму характерну для Артура

Шопенгауера, де загальна структура і межі, які Артур Шопенгауер (слідом за Іммануїлом Кантом) визначає як для буденного так і для наукового міркування і знання, з'являються в праці Людвіга Вітгенштайна в якості неминучого розмежування на те, що можна виражати за допомогою мови. Друге, на що звертає увагу Патрік Гардінер, це вплив естетичних доктрин Артура Шопенгауера, і особливо його бачення людини як “мікрокосму” на погляди молодого Людвіга Вітгенштайна.

Дослідник також звертає увагу на те, що результати спостережень Людвіга Вітгенштайна, стосовно відношення “я” і навколишнього світу нагадують результати спостережень, з цього ж питання, Артура Шопенгауера. Найкраще, можливий, вплив згадуваної вище праці німецького філософа на формування уявлень Людвіга Вітгенштайна про волю і про відношення суб'єкта з навколишнім світом, прослідковується в щоденниках філософа 1914-1916 років (багато з ідей, які записані у щоденниках філософа, містяться і в “Логіко-філософському трактаті”, інколи висловлювання повторюються буквально, інколи записані в іншій формі. Потрібно також зазначити, що зі щоденниками важко працювати, як джерелом, тому що в них, філософ знаходячись у пошуці відповідей на питання які його турбують, інколи висловлює суперечливі думки, або заперечує думки висловлені раніше). В записах, які відносяться до літа 1916 року Людвіг Вітгенштайн активно розмірковує про поняття “волі”. Очевидно саме ці записи мав на увазі Вадим Руднев, коли говорив, про вплив “Світу як волі і уявлення”, на загальнофілософські розділи щоденників. Проте, що стосується “Логіко-філософського трактату”, то тут теж можна прослідкувати певний вплив, на думку пана Гардінера, найбільший вплив ідей Артура Шопенгауера, в трактаті прослідковується, в твердженнях які стосуються етики і сенсу життя. Вони хоча й короткі, проте мають глибокий смисл. Людвіг Вітгенштайн, наприклад, називає етику “трансцендентальною” (в “записках продиктованих Муру” - “трансцендентною”) і проводить розрізнення між волею як “носієм етичного”, про яку ми не можемо говорити та волею як “явищем”, яка “цікавить тільки психологію” (6.423.). “Це розрізнення може нагадати нам теорію Шопенгауера про розрізнення між умоглядним (інтелігібельним) та “емпіричним” характерами, і його наполегливе ствердження, що істинне джерело природи людини знаходиться в “акті волі”, який здійснюється незалежно ні від просторових, ні від часових факторів; хоча потрібно відзначити, що в той час як Шопенгауер сприймає феноменальну реальність включаючи людей і їхню поведінку, як безпосередній “зовнішній” прояв “внутрішньої” волі, Вітгенштайн (по крайній мірі, в “Трактаті”) говорить про те, що все що відбувається в світі “не залежить від моєї волі”: немає ніякого “логічного” зв'язку між світом і волею, так як, “якби навіть усе, що ми хочемо, ставалося, то й тоді це була б тільки, так би мовити, ласка долі... . (6.373 - 374).” [5, с. 379].

Також певну схожість можна помітити між поглядами двох філософів, які стосуються зв'язку між волею та фізичним вчинком. Людвіг Вітгенштайн розмірковуючи над питанням чи є воля відношенням до світу пише наступне: “Ясно: неможливо проявляти волю без того, щоб вже не здійснювати акту волі. Акт волі – не причина дії, але сама дія”. І далі він продовжує “Бажання не є діяння. Однак воління є діяння” [1, с. 144]

Окрім впливу ідей Артура Шопенгауера на думки Людвіга Вітгенштайна про волю, можемо також помітити певний вплив і на формування розуміння автором щоденників поняття суб'єкта.

Артур Шопенгауер, про суб'єкт пише наступне: “Те, що все пізнає і ніким не пізнається, є суб'єкт. Він, відповідно, носій світу, взагалі, завжди вихідна умова всього що постає, всякого об'єкта; тому, що тільки для суб'єкта є все що є. Таким суб'єктом кожен знаходить самого себе, але лише оскільки він пізнає, а не оскільки він об'єкт пізнання...” [9, с 143].

Суб'єкт для Артура Шопенгауера, перебуває поза часом і простором.

У Людвіга Вітгенштайна, знаходимо досить цікаве розуміння поняття суб'єкта. Суб'єкт для нього це метафізичний суб'єкт. “Логіко-філософський трактат” це спроба показати все те, про що можна говорити осмислено, це спроба зсередини провести межу тому, що може бути сказане, спроба, окреслити межі мови (межі вираження думки). Окреслити межі мови, за Людвігом Вітгенштайном, означає окреслити межі світу. А межі світу, є межами світу конкретного суб'єкта. В “Логіко-філософському трактаті” це стає зрозуміло після афоризму 5.6: “Межі моєї мови означають межі мого світу” [2, с. 70], і підпорядкованих йому, тому що до того, як зазначає в своєму дослідженні “Трансформація концепту суб'єкта в філософії Людвіга Вітгенштайна” [4] Ксенія Галаніна: “... Вітгенштайн ніде не згадує ні Я, ні суб'єкт, ні людину. Він представляє безособистісний опис мови, мислення, світу, мова і мислення не мають свого носія, світ не співвідноситься з людьми [4] (ми з цим погоджуємось, але зробимо уточнення, що тут мається на увазі, не говориться про суб'єкт і т.д. з філософської точки зору, тому що, коли філософ говорить про психологію, наприклад афоризм 5.5421 “...видно що “душа – суб'єкт” і т.д поширене в сучасній поверховій психології, є абсурдом”, тут все-таки зустрічається поняття, наприклад, “душа – суб'єкт”, чого не варто залишати без уваги.) Але в афоризмі 5.6, філософ починає говорити про те, що межі мови суб'єкта означають межі світу цього суб'єкта, говорить про те, що “Я є своїм світом (мікрокосмосом)” [2, с. 71]. Тут можна помітити деяку схожість зі словами Артура Шопенгауера “Світ – моє уявлення”; – така істина, яка має силу для кожної живої і такої що пізнає істоти...” [9, с. 141]. Так в “Логіко-філософському трактаті” з'являється тема суб'єкта. Проте, суб'єкта зрозумілого особливим чином.

Зінаїда Сокулер, наприклад, приходять до висновку, що: “...“Я” у Вітгенштайна – це і мова, і світ, вірніше, світ і мова в їх єдності” [8, с.60].

Погоджуємося з пані Ксенією Галаніною, яка говорить про те, що в цих афоризмах (5.6 і підпорядковані йому), коли йде мова про “Я”, не мається на увазі емпіричний суб'єкт, конкретна особистість. Як говорить сам Людвіг Вітгенштайн: “Якби я писав книжку “Світ, яким я його застав”, то в ній треба було б розповісти про моє тіло і сказати, які його частини скоряються моїй волі, а які ні, і т.д.; це й є метод відокремлення суб'єкта, або радше, спосіб показати, що в глибшому розумінні ніякого суб'єкта немає. Про нього єдиного в цій книжці не могло б бути мови” [2, с. 71]. Тобто немає суб'єкта в середині світу.

Якби можна було говорити про емпіричний суб'єкт, то він був би всього лише одним із суб'єктів в світі, причому цей суб'єкт не знаходився би привілейованому положенні по відношенню до світу, наприклад, в позиції абсолютного спостерігача. [4].

В світі є люди з їх тілами, душами, свідомостями, але суб'єкт в світі ніде не знаходиться, не може жоден факт в світі свідчити про метафізичний суб'єкт [4]. Людвіг Вітгенштайн порівнює це з оком та полем зору, тому що ока ми насправді не бачимо, і в полі зору ні з чого не можна зробити висновок що око бачить його. Око це не об'єкт серед інших об'єктів в світі, який начебто знаходиться в особливій позиції. Око виступає як структура поля зору, а "Я" як структура світу. "Я" тут не емпіричне чи психологічне "Я".

Людвіг Вітгенштайн зазначає, що: "... справді є певний сенс, в якому у філософії можна говорити про "Я" не психологічно. "Я" виступає у філософії внаслідок того, що "світ є моїм світом. Філософське "Я" не є ані людиною, ані людським тілом чи людською душею, яку трактує психологія, воно є метафізичним суб'єктом, межею, а не частиною світу" [2, с. 72].

Не можемо не погодитись з думкою, пані Ксенії Галаніної, про те, що таке протиставлення метафізичного і психологічного суб'єкта на перший погляд може здатися свідченням того, що Людвіг Вітгенштайн відтворює кантівське розрізнення трансцендентального та емпіричного суб'єктів, і метафізичний суб'єкт співпадає з трансцендентальним суб'єктом Імануїла Канта. Однак такий висновок був би поспішним. Метафізичний суб'єкт у Людвіга Вітгенштайна не є не лише психологічним чи емпіричним "Я", але і "Я" яке пізнає. За Людвігом Вітгенштайном: "Немає суб'єкта, який би думав, уявляв" [2, с. 71]. "Вірно те, що суб'єкт який пізнає не знаходиться в світі, що суб'єкта який пізнає не існує" [1, с. 142]. В своїх щоденниках філософ пише: "Чи не виявляється суб'єкт який уявляє, в кінці кінців, чистим забобоном?... Уявляючий суб'єкт є, мабуть, порожня химера" [1, с. 134].

"Якщо кантівський суб'єкт тісно пов'язаний з аналізом структури свідомості, то метафізичному суб'єкту Людвіга Вітгенштайна, навряд чи модно приписати свідомість і самосвідомість, які є неодмінним атрибутом суб'єкта класичного. Метафізичний суб'єкт, про який йде річ в "Логіко-філософському трактаті" задає структуру мислення, мови і світу, але при цьому не виступає носієм цього мислення і діяльною інстанцією синтезу знання, його не супроводжує "я мислю" як неодмінна умова єдності пізнавальної активності" [4].

Суб'єкт не знаходиться ніде в світі, але він є межею світу. "Суб'єкт не належить до світу, а є межею світу. Де у світі можна помітити якийсь метафізичний суб'єкт?" [2, с. 71].

Немає суб'єкта який думає, пізнає, уявляє, але "...волюючий суб'єкт існує" [1, с. 134]. Суб'єкт є волюючим суб'єктом. Він виступає носієм етики. (Для Людвіга Вітгенштайна характерне особливе відношення до етичного, яке він розумів достатньо широко, з етичним пов'язується і естетичне і релігійне. Згадаймо, що в листі до Людвіга фон Фікера, Людвіг Вітгенштайн наголошував на тому, що "Логіко-філософський трактат має етичну ціль.") "Якщо волі немає, то також не існує того

центру світу, який ми називаємо “Я” і який є носієм етики. Добре і зло – це по суті, тільки Я, а не світ. Я, Я – ось що глибоко таємниче!” [1, с. 134].

Для Артура Шопенгауера суб’єкт виявляється з однієї сторони, суб’єктом уявляючим, а з іншої – волюючим, і уявлення і воля невіддільні одне від одного, як дві сторони медалі. Може здатися, що саме про такого волюючого суб’єкта і говорить Людвіг Вітгенштайн. Однак при більш детальному розгляді виявляється, що це не так. Для Артура Шопенгауера суб’єкт є волюючим, оскільки він володіє тілом: воля є проявом дій його тілесності в світі. Людвіг Вітгенштайн же, як було сказано вище, підкреслює, що метафізичний суб’єкт не є ані людиною, ані людським тілом чи людською душею, так як в цьому випадку він був би лише однією з частин світу. Значить і воля не розглядається як психологічна характеристика людини. [4].

За Людвігом Вітгенштайном “воля – це установка суб’єкта по відношенню до світу”. [1, с. 143]. Звідси стає зрозуміло, чому Людвіг Вітгенштайн говорить про те, що “Світ незалежний від моєї волі” [2, с. 83]. В світі все є так як воно є, і суб’єкт не може впливати на стан справ у світі, бо як пише філософ “якби навіть усе, що ми хочемо, ставалося, то й тоді це була б тільки, так би мовити ласка долі...” [2, с. 83]. Єдине на що розповсюджується дія волі, - це межі світу: “Якщо добра чи зла воля міняє світ, то вона може змінювати лише його межі, а не факти; не те, що можна віддати мовою. Одне слово, світ тоді має стати через це взагалі іншим. Має до певної міри як ціле звужитись або розширитись” [2, с. 84]. А оскільки метафізичний суб’єкт і є межею світу, то воля поширюється на самого метафізичного суб’єкта, який змінюючись, змінює і межі світу, а тим самим і світ. Змінюючи установку по відношенню до світу, точку зору на світ, суб’єкт змінює світ в цілому. Тому Людвіг Вітгенштайн і може говорити, що “Світ щасливих людей інший, ніж світ нещасних” [2, с. 84]. Тут не можна не помітити схожості з думками Артура Шопенгауера, про те що, добра людина розуміє світ зовсім по-іншому, ніж егоїстичний індивідуум “проникаючи за завісу уявлень”.

Отже, ми можемо сказати, що метафізичний суб’єкт, про який, пише в своїх працях Людвіг Вітгенштайн, не є ні психологічним, ні емпіричним, він не є таким що пізнає, думає чи уявляє, це не людина, не людське тіло чи людська душа, (яку трактує психологія), він не знаходиться ніде в світі, а є лише його межею. Такий суб’єкт, за Людвігом Вітгенштайном, може тільки воліти.

Важко не погодитись, з тим що в такому розумінні суб’єкта відчувається вплив “Світу як волі і уявлення” Артура Шопенгауера. Проте можна знайти і відмінні риси у розумінні поняття суб’єкта двома філософами. Так для Людвіга Вітгенштайна суб’єкт не є людським тілом, чого не можна сказати про розуміння суб’єкта Артуром Шопенгауером. Для німецького філософа суб’єкт це те що все пізнає, а для Людвіга Вітгенштайна, такий суб’єкт є чистою химерою.

Про те як автор “Логіко-філософського трактату” оцінював філософію автора “Світу як волі і уявлення”, ми можемо дізнатися з бесід першого зі своїм учнем та товаришем Морісом Друрі. В 1929 році Людвіг Вітгенштайн говорив: ““Потреба людини в метафізиці”. Мені здається, я можу добре зрозуміти, що мав на увазі Шопенгауер. До речі, не думай, що я зневажаю метафізику. Деякі великі філософські системи минулого здаються мені найблагороднішими витворами людської свідомості.” [6]. А через 19 років

після цих слів, філософ про Артура Шопенгауера, говорить наступне: “Ні. Я думаю, досить чітко розумію, що хотів сказати Шопенгауер своєю філософією. Але коли я читаю Шопенгауера, мені здається, що я бачу його до самого дна. Він не глибокий в тому сенсі, в якому глибокі Кант і Берклі”. [6]

Окрім проаналізованого вище, можна знайти ряд спільних для обох філософів рис, так, наприклад, на погляди обох філософів значний вплив мали ідеї Іммануїла Канта, для обох філософів мало принципове значення відмежування філософію від науки, обидва філософи не заперечували проти важливої ролі містичного для людини, обидва філософи високо цінували етику. Цікавим також, є те спостереження, що навіть ключові праці (“Світ як воля і уявлення” та “Логіко-філософський трактат”) двох великих філософів розпочинаються з одного і того ж самого слова: “Світ”.

Висновки:

Таким чином ми можемо стверджувати, що в деяких ідеях Людвіга Вітгенштайна безперечно прослідковується вплив Артура Шопенгауера. В їхніх поглядах на розуміння поняття “волі” і суб’єкта, як носія волі, можна віднайти як схожі так і відмінні моменти. Для обох філософів суб’єкт є носієм волі.

Література:

1. *Витгенштейн Л.* Дневники 1914 – 1916 (Под общей редакцией В.А. Суровцева) / Людвиг Витгенштейн. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 400 с. – ISBN 978-5-88373-124-1
2. *Витгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн – К.: Основи, 1995. – 311 с. – ISBN 5-7707-7642-0
3. *Вригт фон Г.Х.* Людвиг Витгенштейн. Биографический очерк / Георг Хенрик фон Вригт [Пер с англ. М. Дмитриховской] // Людвиг Витгенштейн: человек и мыслитель. – М.: Прогресс, Культура, 1993. – С. 9 – 28
4. *Галанина К.Э.* - Трансформация концепта субъекта в философии Людвиг Витгенштейна / Ксения Галанина // Вопросы философии [електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=351&Itemid=52.
5. *Гардинер П.* Артур Шопенгауэр. Философ германского эллинизма / Патрик Гардинер. - [Пер. с англ. О.Б. Мазуриной.] - М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. - 414 с. – ISBN 5-9524-0676-9
6. *Друри М.О.* Беседы с Витгенштейном / Морис О’Кон Друри // Рутенія [електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: http://www.ruthenia.ru/logos/number/1999_01/1999_1_08.htm
7. *Руднев В.П.* Божественный Людвиг (Витгенштейн: Формы жизни) / Вадим Руднев. [Изд. 2-е.]– М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 232 с.
8. *Сокулер З.А.* Людвиг Витгенштейн и его место в философии XX в.: Курс лекций. / Зинаида Сокулер – Долгопрудный: АLEGRO-Пресс, 1994. - 170 с.
9. *Шопенгауэр А.* О четвероюком корне... Мир как воля и представление.Т 1. / Артур Шопенгауэр. - [Т.1. Критика кантовской философии: Пер. с нем. / Ин-т философии] . – М.: Наука, 1993. – 672 с. – (Памятники философской мысли). – ISBN 5–02–008071–3
10. *Шопенгауэр А.* О воле в природе. Мир как воля и представление.Т 2. / Артур Шопенгауэр. – М.: Наука, 1993. – 672 с. – (Памятники философской мысли).
11. *Anscombe G.E.M.* An introduction to Wittgenstein's Tractatus. / Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe. - New York, Harper & Row, Publishers, Incorporated, 1965. – 179 p.
12. *Lange E.M.* Wittgenstein und Schopenhauer: logisch-philosophische Abhandlung und Kritik des Solipsismus / Ernst Michael Lange. – Cuxhaven: Junghans, 1989. – 150 p. (Hochschul texte Philosophie; Bd. 4) - ISBN 3–926848–06–5

13. *Vukomanovic' M. Schopenhauer and Wittgenstein: Assessing the Buddhist influences on their conceptions of ethics. / Vukomanovic' Milan // Filosofija I drustvo. - Belgrade: Institute for Philosophy and Social Theory, 2004, № (24). – PP. 163 – 187.*

A n n o t a t I o n

Shushkevych Yevgenii. "Wittgenstein and Schopenhauer: subjects as carriers will".

This paper examines the notion of the subject in the philosophical constructs of Ludwig Wittgenstein, and attempts to show the influence of the ideas of Arthur Schopenhauer expressed in the book "The World as Will and Idea" views on the formation of Ludwig Wittgenstein on relevant subject as the bearer of will and of the world. Follow this effect appears to study. The paper draws a parallel between philosophers understanding of "will", and points to the similarity of the two moral doctrines of philosophers. The study examines the work of researchers such as Patrick Gardiner, Elizabeth Enskomb, Xenia Galanina, Milan, Vukomanovic et al.

Keywords: *Schopenhauer, Wittgenstein will, subject, object, ethics, aesthetics, world, metaphysics representation, limit.*

Останчук Г.О.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ І ЙОГО СУЧАСНИКИ: ПАЛІТРА СУДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу оцінок і ролі М. Драгоманова його сучасниками як лідера суспільних і політичних процесів у часи радикальної зміни духовних орієнтирів.

Ключові слова: *політика, національно-культурні рухи, федералізм, українофільство, радикалізм.*

В другій половині XIX - початку XX ст.. в умовах зростаючого невдоволення політичними режимами Російської імперії і, меншою мірою, Австро-Угорщини, перед національними діячами України знову постало питання державотворення та вирішення національно-культурних прагнень. Історія України наближалась до критичних поворотів і політика переставала бути справою привілейованих соціальних груп, усе більш впливаючи на різноманітні сфери людського буття. Офіційна політика, ідеологія правлячих імперських режимів усе менше відповідала новим суспільним запитам. Соціальні й національні рухи пропонували, у різноманітних варіаціях, альтернативні до існуючого ладу проекти, апелювали до "справжніх" людських цінностей, які, на їх думку, не були і не могли бути захищені офіційною владою. Гостро постає право вибору засобів втілення цих прагнень у життя, про бажане й небажане для націотворення, про прийнятне і неприпустиме у теорії та практиці суспільних діячів. Саме в цей час на арену культурного і громадського життя виходить Михайло Драгоманов зі своєю «Громадою» для поширення «культурної опозиції» і для того щоб потужніше заявити про свої права та інтереси як представника «бездержавного» народу. Він знав сучасні для